

РОЗДІЛ 1

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15:334.72 (477)

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-9/1>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УСРР ПЕРІОДУ НЕП

LEGAL REGULATION OF OBLIGATIONS IN THE UKRSSR IN THE PERIOD OF THE NEW ECONOMIC POLICY

Васильєв С.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри історії держави і права України та зарубіжних країн
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Розглядаються передумови проведення першої радянської кодифікації цивільного права, зроблено висновок, що потреба у модернізації цивільного права виникла ще наприкінці XIX – на початку XX ст. у період існування Російської імперії. Виявлені специфічні умови розвитку правового регулювання зобов'язальних відносин у перші роки становлення радянської влади в УСРР, а також специфічні умови першої радянської кодифікації цивільного права.

Виявлені специфічні риси правового регулювання зобов'язальних відносин в УСРР у період нової економічної політики. Розглянуто передбачені актами цивільного законодавства УСРР підстави виникнення зобов'язань, а саме зобов'язання, які випливають із договорів, а також позадоговірні зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення та за фактом заподіяння шкоди.

Серед передбачених цивільним законодавством УСРР періоду нової економічної політики підстав виникнення зобов'язальних відносин найбільша увага приділена правовому регулюванню зобов'язальних відносин, які випливали з договорів. Виявлені загальні засади регулювання договірних зобов'язань, умови укладення договорів і підстави їх недійсності, способи забезпечення виконання зобов'язань. На підставі системного аналізу норм цивільного законодавства періоду нової економічної політики автором розглянуті особливості правового регулювання окремих видів договірних зобов'язань.

Робиться висновок, що збереження за радянською державою за умов нової економічної політики вирішального впливу на основні напрями економічної діяльності, важелів планового регулювання господарської діяльності, які реалізуються шляхом видання приписів планових органів, можуть свідчити про появу специфічної галузі господарського права як певної публічно-правової надбудови над приватно-правовим цивільним правом.

Ключові слова: НЕП, зобов'язання, зобов'язальні відносини, правочини, договірні зобов'язання, позадоговірні зобов'язання.

The preconditions for the first Soviet codification of civil law are considered, it is concluded that the need for modernization of civil law arose in Russian Empire in the late XIX century. The specific conditions of development of legal regulation of obligatory relations in the first years of formation of the Soviet power in the UkrSSR are revealed, and the specific conditions of the first Soviet codification of civil law are covered.

Specific features of legal regulation of obligatory relations in the USSR in the period of the new economic policy are revealed. The grounds for the obligations provided by the acts of the civil legislation of the USSR, namely the obligations arising from contracts, as well as non-contractual obligations arising from unjust enrichment and from the fact of damage are considered.

Among the grounds for the emergence of obligatory relations, provided by the civil legislation of the UkrSSR, the greatest attention is paid to the legal regulation of obligatory relations arising from contracts. The general principles of regulation of contractual obligations, conditions of conclusion of contracts and the bases of their invalidity, ways of maintenance of performance of obligations are revealed. Based on a systematic analysis of the rules of civil law of the period of the new economic policy, the author considers the features of the legal regulation of certain types of contractual obligations.

It is concluded that the preservation of the Soviet state in the new economic policy of decisive influence on the main areas of economic activity, the levers of planned regulation of economic activity, which are implemented by issuing instructions of planning bodies, may indicate the emergence of a specific superstructure over the private civil law.

Key words: New Economic Policy, obligations, transactions, contractual obligations, non-contractual obligations.

Період нової економічної політики в УСРР, як відомо, ознаменувався першою масштабною кодифікацією радянського цивільного права, результатом якої стала поява Цивільного кодексу РСФСР і подібного до нього Цивільного кодексу УСРР 1922 р. З огляду на велике значення результатів цієї кодифікації для подальшого розвитку радянського цивільного права вона неодноразово ставала предметом як цивілістичних, так і історико-правових наукових досліджень.

Поява у порядку денному Верховної Ради України проекту Закону про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства, реєстр. номер 2635 від 19 грудня 2019 р., що передбачає насамперед втрату чинності Господарським кодексом України, відновлює дискусію про співіснування цивільного та господарського права, витоки якої сягають ще початку XX ст. і яка посилилася у зв'язку з першою радянською кодифікацією цивільного права.

Правове регулювання зобов'язальних правовідносин у період НЕП у різних аспектах досліджувалося в роботах вітчизняних і зарубіжних учених, таких як С.В. Александровський [1] С.І. Аскназій [2], Х.Е. Бахчисарайцев [3], В.Д. Гончаренко [4], Я.М. Магазинер [5], П.І. Стучка [6], Т.Є. Новицька [7; 8] та ін. Мета цієї статті – виявлення особливостей правового регулювання зобов'язальних відносин у цивільному законодавстві періоду нової економічної політики в УСРР.

Завданням є дослідження специфічних рис правового регулювання зобов'язальних відносин, насамперед тих, що випливають із договорів. Новизна роботи полягає в комплексному історико-правовому аналізі законодавства, яке стосувалося зобов'язальних відносин у досліджуваній період.

Розглядаючи передумови проведення першої радянської кодифікації цивільного права, можна дійти висновку, що

потреба у модернізації цивільного права виникла ще наприкінці XIX – на початку XX ст. у період існування Російської імперії. Тоді цивільні правовідносини були врегульовані, головним чином, нормами X тому Зводу законів Російської імперії, а також окремими законодавчими актами, які включалися до Повного зібрання законів Російської імперії.

Цивільне законодавство імперії початку XX ст. зазнавало критики через його архаїчність і неузгодженість законодавчої техніки. У цей період зростає значення правозастосовної діяльності Сенату, з приводу чого О.М. Гуляєв зазначав, що той своїми рішеннями не тільки роз'яснює закони, але й заповнює виявлені в них прогалини, а подекуди навіть виключає застосування закону, ясного за своїм місцем, але не відповідного сучасним умовам обігу [9, с. 16]. Характерною рисою нормотворчості Сенату, на думку В.А. Слищенкова, стало запозичення західноєвропейських цивільно-правових норм, зокрема розподіл правочинів на удавані й уявні угоди, виділення відкладальних і скасувальних умов тощо [10, с. 246].

Роботи над модернізацією цивільного законодавства були санкціоновані російським імператором Олександром III ще у травні 1882 р., але перші її результати були оприлюднені Редакційною комісією лише у 1899 р. у вигляді п'ятої частини Проекту цивільного уложення, присвяченої регулюванню зобов'язальних відносин. З огляду на динамічний розвиток зобов'язальних відносин у другій половині XIX ст. не випадково саме норми зобов'язального права були опрацьовані розробниками Проекту насамперед. Водночас публікація цієї частини Проекту у 1899 р. викликала доволі гостру критику з боку сучасників, наприклад, М.Я. Пергамент критикував її розробників за запозичення норм західноєвропейського права [12, с. 11–12].

Робота Редакційної комісії зі складання Проекту цивільного уложення загалом була завершена у 1905 р., у 1913 р. частину Проекту, присвячену зобов'язальним відносинам, було передано на розгляд Дежавної Думи, яка відмовилася від його розгляду. Цей проект був створений за пандектною системою та складався з п'яти книг: загальних положень, сімейного, речового, спадкового та зобов'язального права. Незважаючи на наслідування Проектом цивільного уложення багатьох рис західноєвропейського права, насамперед Німецького цивільного уложення, цією кодифікацією передбачалося усунення характерного поділу права на цивільне та торгове [10, с. 248].

Із проголошенням радянської влади цивільне законодавство зазнає суттєвих змін. Із цього приводу П.І. Стучка слушно зауважував: «После Октября мы в буквальном смысле сожгли старые законы и стали писать новые. Мы одновременно поставили себе и задачу кодификации остатков старого и нарастающего нового права» [6, с. 101].

Регулювання зобов'язальних відносин у перші роки радянської влади зводилося до запровадження обмежень, зумовлених радянськими декретами, зокрема Декретами від 14 грудня 1917 р. «Про заборону правочинів з нерухомістю», від 09 травня 1918 р. «Про продовольчу диктатуру», від 11 листопада 1917 р. «Про мораторій по векселях та виконавчих листах», від 21 січня 1918 р. «Про анулювання державних позик царського та тимчасового урядів» та ін. Поряд із цим радянський уряд повністю не відмовлявся від дореволюційного зобов'язального права, про що свідчить, наприклад, Декрет РНК РСФСР від 12 грудня 1917 р. «Про залишення в силі зобов'язань, покладених договором на контрагентів по поставках та заготівлі продовольства для армії». До того ж норми раніше згаданого Декрету від 21 січня 1918 р. «Про анулювання державних позик царського та тимчасового урядів» робили виняток для незаможних громадян, які володіють анульованими державними паперами внутрішніх позик на суму не більше 10 000 карбованців. Вклади до державних ощадних кас і відсотки по них визнавалися недоторканими, а всі облигації анульованих позик, що

належать ощадним касам, замінювалися книжковим боргом РСФРР. Як відомо, декрети РСФРР підлягали безпосередньому застосуванню на території УСРР відповідно до постанови Всеукраїнському від 27 січня 1920 р. «Про об'єднання діяльності УСРР та РСФРР» [13, с. 10]. На думку С.В. Александровського, розвиток історичного ходу подій владно диктував прагнення до скасування вільної господарської діяльності та її заміни планомірною організацією виробництва та розподілу [1, с. 5].

Т.Є. Новицька, характеризує передумови кодифікації цивільного законодавства РСФРР, відзначає, що ще в роки громадянської війни була здійснена спроба створення зводу правил, який регулював досить широке коло відносин у процесі управління промисловістю, під назвою «Кодекс економічних законів РСФРР». Він мав включати як цивільно-правові, так і адміністративно-правові норми. Реалізація такого проекту, на думку Т.Є. Новицької, могла спричинити появу в радянській Росії нової для неї галузі господарського права [7, с. 113]. Цим проектом передбачалося анулювання усіх договірних зобов'язань підприємств, які перейшли у власність держави, натомість договір як спосіб регулювання господарських відносин між соціалістичними підприємствами не був передбачений.

Питання кодифікації цивільного права також було предметом обговорення III Всеросійського З'їзду діячів радянської юстиції (25–29 червня 1920 р.). 28 червня 1920 р. з доповіддю на з'їзді виступив А.Г. Гойбарх, котрий зазначив: «Ми бачимо, що число цивільних справ зводиться до нуля, договірне право знищено. Переробляти буржуазне право виявилось майже неможливо, доводиться створювати зовсім нове. У нас у деяких місцях створюється щось на зразок капіталістичних відносин, необхідно вирвати з-під їхніх ніг ґрунт. Ми повинні цілковито відкинути буржуазне право, з усіма його капіталістичними відносинами. Я вважаю абсолютно неприйнятним те, що називалося цивільним правом». Загалом із доповіді А.Г. Гойбарха помітне його негативне ставлення до перспективи розробки цивільного кодексу [14, с. 101].

Із започаткуванням рішенням X з'їзду РКП(б) нової економічної політики спостерігається посилення економічної активності населення, суттєво зростає кількість правочинів, тому питання кодифікації цивільного законодавства знов постає на порядку денному. Наркомюст РСФРР у другій половині 1921 р. розпочинає роботу над проектом Кодексу законів про зобов'язання, які виникають із договорів. Т.Є. Новицька справедливо зазначає, що ця сфера цивільно-правового регулювання була обрана для створення проекту кодифікованого акта не випадково, оскільки тоді зобов'язання, які виникають із договорів, майже нічим не регламентувалися. Розвиток торгового обігу робив прийняття таких норм необхідним, у т. ч. для контролю з боку держави за діяльністю приватних підприємств. Проект кодексу про цивільні зобов'язання наприкінці лютого 1922 р. розглядався Раднаркомом і вивчався безпосередньо В.І. Леніним, який неодноразово висловлював свої зауваження до нього. Врешті-решт цей проект не був прийнятий, а роботу над майбутнім проектом Цивільного кодексу РСФРР було доручено Колегії Наркомюсту [7, с. 114–115].

У ході обговорення Колегією Наркомюсту РСФРР проекту Цивільного кодексу також було вирішено, що питання про торгові правочини має бути включене в загальний кодекс про зобов'язальні права. Характеризуючи розробку Колегією Наркомюсту проекту Цивільного кодексу, Т.Є. Новицька зазначає, що перед розробниками кодексу ставилося майже нездійсненне завдання: був потрібен нормативний акт, який поєднував би досягнення новітньої цивілістики та норми радянського цивільного права, чинні на момент розробки проекту [8, с. 113, 116].

За результатами роботи Колегії Наркомюсту РСФРР проект Цивільного кодексу РСФРР було затверджено

постановою ВЦВК РСФРР 31 жовтня 1922 р. Невдовзі, 16 грудня 1922 р. постановою ВУЦВК УСРР було затверджено Цивільний кодекс УСРР [15] (далі – Кодекс), що повністю наслідував відповідний кодекс РСФСР. Обидва кодекси були побудовані за пандектною системою, мали у своєму складі чотири частини: загальні положення, речове, зобов'язальне та спадкове право. Кодекси вводилися в дію з 1 січня 1923 р.

Норми щодо зобов'язального права містилися головним чином у третій частині ЦК УСРР. У ст. 106 ЦК УСРР зазначалося, що зобов'язання виникають із договорів і з інших у законі зазначених підстав, зокрема внаслідок безпідставного збагачення і внаслідок заподіяння іншій особі шкоди. Як бачимо, безпосередньо вказується можливість виникнення цивільних зобов'язань на підставі договору, за фактом заподіяння шкоди та внаслідок безпідставного збагачення. Поряд із цим ст. 106 ЦК УСРР допускала можливість виникнення зобов'язань безпосередньо в силу норми закону.

Поняття зобов'язання розкривається у ст. 107 ЦК УСРР, згідно з якою в силу зобов'язання одна особа (кредитор) має право вимагати від іншої (боржника) певної дії, зокрема передачі речей або виплати грошей чи утримання від дії. Кодексом регламентовано загальні умови виконання зобов'язань, у т. ч. умови виконання зобов'язання частинами (ст. 109), строк виконання зобов'язання (ст. 111), місце виконання (ст. 113), правові наслідки прострочення кредитора (ст. 114, 122), множинність осіб у зобов'язанні на стороні боржника та кредитора (ст. 115, 116), загальні правові наслідки порушення зобов'язання (ст. 120, 121), умови заміни кредитора у зобов'язанні (ст. 124), правові підстави припинення зобов'язань (ст. 129).

Найбільша увага у Кодексі присвячена регулюванню зобов'язань, які випливають із договорів. Загальні засади щодо укладення договорів, забезпечення їх виконання та правових наслідків недійсності договорів були визначені нормами II глави третьої частини ЦК УСРР. Крім того, до зобов'язальних відносин, що виникають із договорів, підлягали застосуванню норми про правочини, які містилися у IV главі першої частини ЦК УСРР.

У ст. 26 ЦК УСРР правочини визначалися як дії, спрямовані на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин, вони могли бути односторонніми та взаємними (договорами). Правочини дозволялося учинити на словах або в письмовій формі. Письмові правочини поділялися на звичайні, засвідчені та нотаріальні, тобто вчинені в нотаріальному органі та внесені в нотаріальну актову книгу.

Відповідно до ст. 130 ЦК УСРР договір вважався укладеним, коли сторони виразили один одному у встановленій законом формі згоди в усіх істотних його пунктах. Істотними умовами договору Кодекс називав: об'єкт договору, ціну, строк і всі ті пункти, щодо яких, на попередню заяву однієї зі сторін, треба дійти згоди. Водночас у примітках до ст. 130 ЦК УСРР було передбачено, що у разі, коли законом встановлено обов'язкове вчинення або засвідчення договору у нотаріальному порядку, договір вважається укладеним від моменту його вчинення або засвідчення в нотаріальному порядку, оскільки інше не встановлено законом. Також у разі, коли за попередньою згодою сторін договір повинен мати певну форму, хоч її і не вимагає закон, він вважається укладеним тільки після надання йому зазначеної форми.

Договір на суму понад 1000 карбованців золотом за ст. 136 ЦК УСРР мав бути укладений у письмовій формі, за винятком випадків, окремо передбачених законом. Водночас недотримання цієї вимоги не призводило до недійсності такого договору, це позбавляло сторони права, у разі спору, посилатися для підтвердження договору на показання свідків, але не позбавляло їх права наводити письмові докази.

У ст. 137 ЦК УСРР було передбачено, що договори, укладені державними установами та підприємствами як між собою, так і з приватними особами, підлягають обов'язковому засвідченню в нотаріальному порядку, за винятком: 1) договорів із приватними особами на суму не більше 1 000 карбованців золотом; 2) договорів державних установ і підприємств між собою на суму не більш 3 000 карбованців золотом; 3) правочинів по вкладних, позикових і комісійних операціях кредитних установ; 4) правочинів по купівлі-продажу за готівковий розрахунок; 5) договорів страхування. Реєстрація правочинів купівлі-продажу на біржах прирівнювалася до нотаріального засвідчення.

Як способи забезпечення виконання зобов'язань за ЦК УСРР могли використовуватися застава (ст. 85), неустойка (ст. 141), завдаток (ст. 143) і порука (ст. 236). У силу застави кредитор (заставодержатель) мав право у разі невиконання боржником забезпеченої заставою вимоги одержати переважно перед іншими кредиторами задоволення з вартості заставленого майна (будь-якого майна, не вилученого з обороту, в т. ч. боргових вимог і права забудови). Неустойкою визнавалася грошова сума або інша майнова цінність, яку один контрагент зобов'язується у разі невиконання або неналежного виконання ним договору доставити іншому контрагентові. Задатком визнавалася грошова сума або інша майнова цінність, видана в рахунок належних за договором платежів одним контрагентом іншому для підтвердження договору і забезпечення його виконання. За договором поруки поручитель зобов'язувався перед кредитором третьої особи відповідати за виконання нею її зобов'язання в повному обсязі або в частині.

Цивільний кодекс УСРР визначав також загальні підстави недійсності правочину (договору), до них належали такі обставини: недотримання форми правочину, що вимагається законом, коли такий наслідок безпосередньо встановлений законом (ст. 29); учинення правочину з метою, суперечною закону, або в обхід закону, а також коли правочин направлений на очевидну шкоду для держави (ст. 30); учинення правочину особою, котра цілком позбавлена дієздатності або тимчасово перебуває в такому стані, що не може розуміти значення своїх дій (ст. 31); учинення правочину під впливом обману, погрози, насильства або внаслідок зловмисної угоди її представника з контрагентом, або внаслідок помилки, що має істотне значення (ст. 32); учинення особою під впливом крайньої нужди невідгідного для неї правочину (ст. 33); учинення уявного правочину за згодою сторін лише для вигляду і без наміру викликати юридичні наслідки (ст. 34).

За загальним правилом, згідно зі ст. 29 ЦК УСРР недотримання форми, яка вимагається законом, веде до недійсності правочину лише в тому разі, коли такий наслідок недотримання форми прямо в законі зазначений. Так, наприклад, у ст. 138 ЦК УСРР було передбачено, що даруванню на суму понад 1 000 карбованців золотом повинно бути, під страхом недійсності, надано нотаріальну форму. Договір про безплатну передачу майна (дарування) на суму понад 10 000 карбованців золотом був недійсний у силу прямої вказівки в законі. Договори про наймання державних і комунальних підприємств і будівель незалежно від строку і суми договору за ст. 153 ЦК УСРР треба було під страхом недійсності договору укладати в письмовій формі. За ст. 185 ЦК УСРР купівлю-продаж будинків і права забудови потрібно, під страхом недійсності, укласти в нотаріальному порядку з наступною реєстрацією у відповідному комунальному відділі.

Підстави недійсності правочину, передбачені у ст. 32 ЦК УСРР, могли бути застосовані судом лише за заявою потерпілої особи, а у ст. 33 ЦК УСРР – також на вимогу належних державних органів і громадських організацій. Незалежно від підстав визнання правочину недій-

сним такий правочин вважався недійсним із моменту його вчинення. Кодекс також містив поняття удаваного правочину (ст. 35), тобто вчиненого з наміром приховати інший правочин, – до нього мали застосовуватися положення щодо того правочину, який дійсно мав місце.

З метою дослідження окремих видів договорів вважаємо за доцільне взяти за основу їх класифікацію, яку запропонував С.І. Аскназій [2, с. 65]:

- 1) договори щодо передачі майна у власність – купівля-продаж, міна, дарування;
- 2) договори з надання майна у користування – наймання майна, позичка;
- 3) договори з надання кредиту – позика, різні види банківських операцій;
- 4) договори з виконання робіт – підряд, залізничне перевезення;
- 5) договори щодо сумісної господарської діяльності (товариства).

Крім того, доцільно виокремити додатково договори щодо надання послуг, а також ризикові договори (заставу, поруку, страхування).

Серед договорів, які передбачали передачу майна у власність, у Кодексі найбільш детально розроблений договір купівлі-продажу (ст. 180), у силу якого одна сторона (продавець) зобов'язується передати майно у власність другій стороні (покупцеві), а покупець зобов'язується прийняти це майно і виплатити умовлену ціну. Предметом цього договору могло бути всяке майно, не вилучене з цивільного обороту. Зі змісту ст. 202 ЦК УСРР вбачається, що предметом договору купівлі-продажу також могло бути право боргової вимоги або іншого права.

Додаткові обмеження за договором купівлі-продажу встановлювалися щодо здійснення зовнішнього торгового обороту, зокрема, в силу ст. 17 ЦК УСРР в зовнішньому торговому обороті всі перебуваючі в межах УРСР особи, юридичні та фізичні, беруть участь лише через посередництво держави в особі Уповнаркомзовнішторгу. Самостійні виступи на зовнішньому ринку дозволялися лише у випадках, окремо в законі зазначених, і не інакше, як під контролем Уповнаркомзовнішторгу.

За договором купівлі-продажу на продавця речі покладалася відповідальність за якість речі та за відсутність претензій до неї з боку третіх осіб. Згідно зі ст. 195 ЦК УСРР продавець відповідав перед покупцем за відсутність у проданому майні зазначених у договорі якостей, а також за дефекти, що значно зменшують його ціну або придатність до звичайного чи передбаченого договором вжитку, крім випадків, коли вони були відомі покупцеві під час укладення договору або могли бути вбачені покупцем при необхідній із його боку уважності.

У силу ст. 192 ЦК УСРР, коли третя особа, на виниклій до продажу підставі, подасть на покупця позов про вилучення цього майна, то продавець, на вимогу покупця, повинен був розпочати судову справу і запобігти відсудженню від покупця спірного майна. У разі задоволення пред'явленого до покупця позову про відсудження проданої речі на продавця покладався обов'язок відшкодувати покупцеві всі збитки (ст. 117). Винятки із цього правила були передбачені у ст. 204 ЦК УСРР у разі реалізації майна з публічних торгів у порядку, встановленому законом, тобто коли продаж на законних підставах здійснювався не самим власником, а спеціально уповноваженою особою.

Для договору купівлі-продажу Кодексом у ст. 66 встановлено момент переходу права власності на предмет договору, який є відмінним для речей, визначених індивідуальними ознаками (з моменту укладення договору), і речей, визначених родовими ознаками (з моменту передачі речі).

Договір міни у Кодексі було присвячено окрему главу, що складалася лише із двох статей. Цей договір передбачав обмін між сторонами одного майна на інше, причому кожна зі сторін, яка бере участь у міні, вважається про-

давцем того, що дає в обмін, і покупцем того, що вимінює. До договору міни в силу ст. 207 ЦК УСРР мали застосовуватися відповідні правила про купівлю-продаж. На відміну від договору міни, договору дарування, який передбачав безоплатну передачу майна дарувальника у власність обдарованому, у Кодексі не було присвячено окремої глави. Договір дарування лише епізодично згадується у ст. 138 ЦК УСРР.

У Цивільному кодексі УСРР повністю відсутні згадки про договір поставки, який був передбачений у дореволюційному законодавстві (X том Зводу законів Російської імперії). Цей договір передбачав для однієї сторони обов'язок передати речі певного роду і в певній кількості, а інша сторона зобов'язувалася сплатити за це визначену суму грошей. Головна відмінність договору поставки від договору купівлі-продажу полягала в тому, що постачальник за цим договором міг не бути власником речі в момент укладення договору, тоді як для договору купівлі-продажу ст. 183 ЦК УСРР передбачав, що право продажу майна, крім випадків продажу із прилюдних торгів, належить власникові.

Характеризуючи договір поставки, С.В. Александров зазначає, що цей договір не був передбачений Кодексом [1, с. 52], натомість Я.М. Магазінер розглядав поставку не як самостійний договір, а лише як різновид купівлі-продажу. Також ним зазначається, що особливі норми в доповнення та зміну особливих норм про купівлю-продаж застосовуються тільки для державної поставки, тобто такої, де покупцем є державний орган [5, с. 408].

Серед договорів, пов'язаних із переданням майна у користування, у Кодексі найбільш детально врегульовано відносини за договором наймання майна (ст. 152), за яким одна сторона (наймодавець) зобов'язалася надати іншій (наймачеві) майно за певну винагороду для тимчасового користування. Строк наймання не повинен перевищувати 12 років. Після закінчення умовленого договором строку наймання цей строк можна було продовжити, уклавши новий договір. За фактичного продовження користування найманим майном із мовчазної згоди наймодавця договір вважався поновленим на невизначений строк (ст. 155).

Деякі особливості мав договір найму житлових приміщень, зокрема С.І. Аскназій до його специфічних рис відносив унормованість плати за наймання житлових приміщень особливими постановами органів влади, а також можливість у певних випадках автоматичного поновлення такого договору незалежно від згоди наймодавця [2, с. 69].

Плата за договором майнового найму могла виражатися: а) у вчиненні визначених строкових виплат – грошми або натурою; б) у відрахуванні обумовленої частки продуктів, виробів, корисної площі приміщень або грошового прибутку; в) у виконанні певних послуг; г) у поєднанні зазначених форм оплати. Оплатність користування чужим майном відрізняло договір майнового найму від договору позички. Останній у ЦК УСРР не був передбачений, але згадувався у тогочасних наукових дослідженнях [2, с. 65; 5, с. 436].

Окрім Цивільного кодексу УСРР, відносини за договором майнового найму продовжували регулюватися низкою спеціальних законодавчих актів, наприклад, Декретом ВУЦВК і РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. «Про здачу в оренду підприємств мукомольно-круп'яної промисловості та про помолподаток в кампанії 1922–23 року» [16], Постановою Української економічної Ради від 14 квітня 1922 р. «Про порядок здачі в оренду підприємств державним установам» [17] тощо.

Серед договорів, які опосередковували кредитні правовідносини, у Кодексі безпосередньо згадувався лише договір позички. Згідно зі ст. 208 ЦК УСРР за договором позички одна сторона передала у власність другій стороні гроші чи визначені родовими ознаками речі, а позичальник зобов'язався повернути позичкодавцеві одержану суму грошей або рівну позиченій кількість речей того ж

роду і якості з процентами або без процентів. У Кодексі (ст. 209) було передбачено, що відносини за договором позики можуть виникати в силу укладення інших договорів, зокрема купівлі-продажу, наймання майна або іншої підстави. На відміну від раніше згаданих договорів майнового найму та позички договір позики передбачав набуття позичальником права власності на предмет договору, яким можуть бути гроші або майно, визначене родовими ознаками. Договір позики на суму понад 50 карбованців за ст. 211 ЦК УСРР мав бути укладений у письмовій формі.

Особливим видом грошового зобов'язання, що мало місце у господарському обігу в період нової економічної політики, було зобов'язання за векселем. Ці зобов'язання безпосередньо ЦК УСРР не регулювалися, однак були предметом регулювання спеціального законодавства, зокрема Положення ВУЦВК від 26 квітня 1922 р. «Про векселі» [18]. Вексель був борговим зобов'язанням, виданим однією стороною (векселедавцем) іншій стороні (векселедержателю) в письмовій формі з дотриманням визначених вимог, вексель міг бути простим або переказним.

У Цивільному кодексі також відсутні згадки про окремі види договорів, що опосередковували банківські операції. Такі операції Я.М. Магазинер поділяв на активні та пасивні. До активних операцій банків, що передбачали фінансування інших осіб, він відносив позики, товарні акредитиви й особливі поточні рахунки до запитання (кредитну лінію). Як пасивні банківські операції, що передбачали залучення банком коштів інших осіб, розглядалися строкові та безстрокові вклади, поточні рахунки, чекові договори [5, с. 419–422].

Договір підряду, описаний у VII главі третьої частини ЦК УСРР, передбачав обов'язок однієї сторони (підрядчика) на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), тоді як інша сторона брала на себе зобов'язання дати винагороду за виконання завдання. Цивільним кодексом були застережені особливості укладення договорів підряду, у яких замовником виступає орган держави, такі відносини мали регулюватися Положенням про державні підряди та поставки.

Договори про надання послуг детально не регламентовані у Цивільному кодексі УСРР, у ньому в окрему главу було виділено лише договір доручення, і лише згодом кодекс було доповнено новою главою, присвяченою договору комісії [19].

За договором доручення в силу ст. 251 ЦК УСРР одна сторона (довірений) зобов'язувалася виконувати за рахунок і від імені другої сторони (довірителя) доручені йому останнім дії. Довіритель мав виплатити довіреному винагороду лише тоді, коли вона визначена договором або затвердженими законним порядком таксами. У Кодексі також було врегульовано питання щодо підтвердження повноважень повіреного діятя від імені довірителя перед третіми особами, так, у ст. 264 ЦК УСРР передбачено, що для виконання від імені довірителя дій, які повинні безпосередньо встановлювати права й обов'язки довірителя, довірений повинен мати письмову довіреність або уповноваження. Наведені у Кодексі визначення доручення та довіреності дають підстави вважати, що довіреність не є самостійним видом договірних зобов'язальних відносин, а постає перед нами лише як похідний від договору доручення документ, що підтверджує правомочності представника (повіреного).

Договори щодо сумісної господарської діяльності (товариства) були передбачені у X главі третьої частини Кодексу, в якій були наведені визначення й особливості правового статусу окремих видів товариств: простого товариства, повного товариства, товариства на вірі, товариства з обмеженою відповідальністю й акціонерного (пайового) товариства. Показово, що лише частина цих товариств, а саме просте, повне та товариство на вірі мали чітко визначену законом договірну підставу своєї діяльності, тоді як про-

цедура заснування та правовий статус товариства з обмеженою відповідальністю й акціонерного (пайового) товариства не передбачали укладення засновницького договору, вони мали керуватися власними статутами.

Групу ризикових договорів у Цивільному кодексі становили вже згадані нами раніше договори застави (ст. 85), поруки (ст. 236), а також договір страхування. За останнім згідно зі ст. 367 ЦК УСРР одна сторона (страхувальник) зобов'язувалася заплатити умовлений внесок (страхову премію), а друга сторона (страховик) – в разі настання передбаченої в договорі події (страхового випадку), за майнового страхування відшкодувати страхувальникові або третій особі (вигодонабувачеві) понесені ним збитки в межах умовленої за договором суми (страхової суми.), за особового ж страхуванні – виплатити страхову суму. Отже, судячи з цього легального визначення, Кодексом розрізнялися майнове й особисте страхування.

Спільною рисою ризикових договорів є те, що виникнення зобов'язання сторони за такими договорами (застава, поручителя чи страховика) зумовлюється певним юридичним фактом, зокрема невиконанням боржником основного зобов'язання (за договором застави чи поруки) або страховим випадком (за договором страхування).

Розглянутий нами перелік договірних зобов'язань, що мали місце в УСРР у період нової економічної політики, свідчить, що ЦК УСРР передбачав доволі стислий перелік договорів. З цього приводу С.І. Аскназий зазначав: «Цивільний кодекс передбачає не всі відомі нашому господарському обороту типи договірних відносин. Одні і не передбачених Цивільним Кодексом договорів врегульовані особливими законодавчими актами, наприклад, договір залізничного перевезення, поклажі на товарних складах, різні банківські операції; інші пропонується врегулювати у найближчому майбутньому, наприклад, договір комісії» [2, с. 64]. Він також зазначає, що законодавство цього періоду не знає замкнутого числа договорів і не може не визнати сили договірних відносин, хоч і не передбаченого Цивільним кодексом чи спеціальними законами, але нерозривно пов'язаних із потребами товарного обігу. С.І. Аскназий визнає, що ст. 1 Кодексу, яка не допускає здійснення цивільних прав у суперечності з їх соціально-господарським призначенням, є досить суттєвим обмеженням свободи договору. У цьому контексті також доречно згадати п. 5 Постанови ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. «Про надання чинності Цивільному кодексу УСРР», де зазначалося, що поширене тлумачення Цивільного кодексу УРСР допускається лише тоді, коли того вимагає захист інтересів робітничо-селянської держави та трудящих мас [15].

Також заслуговують на увагу погляди С.І. Аскназий на дві форми регулювання майнового обігу в період нової економічної політики: перша, властива строю товарних відносин, де діяльність і взаємовідносини господарських одиниць автономно розподіляються ними самими, яка може бути названа приватно-правовим регулюванням; інша – властива ладу відносин планових, де все це визначається приписами планових органів, публічно-правовим регулюванням [2, с. 10]. Збереження за радянською державою за умов нової економічної політики вирішального впливу на основні напрями економічної діяльності, важелів планового регулювання господарської діяльності, які реалізуються шляхом видання приписів планових органів, можуть свідчити про появу специфічної галузі господарського права як певної публічно-правової надбудови над приватно-правовим цивільним правом.

Підсумовуючи викладений матеріал, можна також дійти висновку, що потреба у кодифікації зобов'язального права виявилася ще задовго до проголошення більшовиками нової економічної політики. Роботи з кодифікації зобов'язального права, започатковані ще наприкінці XIX ст. в царській Росії, все ж таки не втратили своєї акту-

альності навіть у перші роки становлення радянської влади. Цивільні кодекси РСФРР та УСРР, так само як дореволюційний Проект цивільного уложення, були побудовані за пандектною системою і містили чимало інститутів, характерних для західноєвропейського, насамперед німецького

права, пристосованих для їх застосування за умов радянської правової системи. ЦК УСРР передбачав відносно невеликий перелік зобов'язань, що виникають із договорів, чимало різновидів договірних відносин продовжували регулюватися спеціальними законодавчими актами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Александровский С.В. Очерки по гражданскому праву РСФСР. Москва : Юрид. изд-во Наркомюста РСФСР, 1924. 126 с.
2. Аскназий С.И. Очерки хозяйственного права СССР. Ленинград : Прибой, 1926. 200 с.
3. Бахчисарайцев Х.Э. К истории гражданских кодексов советских социалистических республик: очерки. Москва : Юрид. изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 160 с.
4. Гончаренко В.Д. Нова економічна політика. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. / редкол. В.Я. Тацій та ін. Харків : Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 510–513.
5. Магазинер Я.М. Советское хозяйственное право с приложением Очерка важнейших сделок Советского Хозяйственного Права В.К. Райхера : Репр. воспроизведение изд. Ленинград : Издание Кассы взаимопомощи студентов Лгр. Инст. Нар. Хозяйства им. Фр. Энгельса, 1928. 489 с.
6. Стучка П.И. Курс советского гражданского права. Москва : Государственное социально-экономическое издательство, 1931. Т. 1: Введение в теорию гражданского права. 260 с.
7. Новицкая Т.Е. В.И. Ленин и первые шаги кодификации гражданского права в Советской России. *Советское государство и право*. 1990. № 1. С. 113–119.
8. Новицкая Т.Е. Неизвестные страницы истории создания гражданского кодекса РСФСР 1922 г. *Советское государство и право*. 1990. № 10. С. 112–123.
9. Гуляев А.М. Русское гражданское право: обзор действующего законодательства, кассационной практики Прав. сената и Проекта гражданского уложения : пособие к лекциям. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. XIV. 638 с.
10. Слыщенков В.А. Проект Гражданского уложения 1905 г. и модернизация русского гражданского права. *Правоведение*. 2004. № 4. С. 243–253.
11. Об общем пересмотре действующих гражданских законов и о составлении проекта гражданского уложения: императорское веление. *Собр. узаконений и распоряжений Правительства*. 1882. № 55. Ст. 361.
12. Пергамент М.Я. К предстоящему внесению в Государственную Думу проекта Гражданского Уложения: Речь в годовом собрании Юридического общества при С. Петербургском университете. Санкт-Петербург : типография т-ва «Общественная Польза», 1913. 20 с.
13. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1919–1920 рр. Харьков : Правительственная типография. Конторская улица № 21–23, 1921. 790 с.
14. Народный комиссариат юстиции : Материалы Народного комиссариата юстиции. Москва, 1918–1922. Вып. 11–12: Протоколы III Всероссийского съезда деятелей советской юстиции, с приложением резолюций съезда. 104 с.
15. О введении в действие Гражданского Кодекса УССР : Постановление ВУЦВК от 16 грудня 1922. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины*. 1922. № 55. Ст. 780.
16. Про здачу в оренду підприємств мукомольно-круп'яної промисловости та про помолподаток в кампанії 1922–23 року : Декрет ВУЦВК та РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 17. Ст. 278.
17. Про порядок здачі в оренду підприємств державним установам : Постанова Української економічної Ради від 14 квітня 1922 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 18. Ст. 291.
18. О векселях (положение) : Положення ВУЦВК від 26 квітня 1922 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 20. Ст. 321.
19. Про договір комісії : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 16 грудня 1925 р. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1925. № 102. Ст. 588.